

ทุนทางสังคมและความเป็นสถาบัน:
กุญแจแห่งความอยู่รอดของวิสาหกิจชุมชนไทย

Social Capital and Institutionalization:
The Keys to Survival of Thai Community Enterprises

พรพรรณ เหมะพันธุ์*

Pornphan Hemaphan*

* อาจารย์ประจำภาควิชารัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ fsocphh@ku.ac.th

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ในการนำเสนอที่สำคัญ 2 ประการ คือ 1. เพื่อชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของทุนทางสังคมต่อความอยู่รอดของวิสาหกิจชุมชนไทย และ 2. เพื่ออธิบายกระบวนการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนที่มีทุนทางสังคมเป็นพื้นฐานให้เป็นสถาบัน โดยการประยุกต์ใช้ทฤษฎีสถาบันเป็นกรอบในการอธิบายร่วมกับแนวคิดทุนทางสังคม ด้วยวิธีการศึกษาเชิงเอกสาร รวมทั้งกรณีศึกษาวิสาหกิจชุมชนที่ยังประกอบกิจการอยู่ 3 ราย ผลการศึกษา พบว่า ทุนทางสังคม ซึ่งมีองค์ประกอบที่สำคัญ คือ ระบบความสัมพันธ์และเครือข่าย ความไว้วางใจ และบรรทัดฐานกลุ่ม เป็นปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อความอยู่รอดของวิสาหกิจชุมชนไทย นอกจากนี้ ผลการศึกษายังแสดงให้เห็นว่า กระบวนการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนให้เป็นสถาบันซึ่งอธิบายการได้รับความชอบธรรมและการอยู่รอดของวิสาหกิจชุมชนเหล่านั้น เกิดขึ้นจากกระบวนการลอกเลียนแบบจากธรรมเนียมปฏิบัติ อันเป็นผลลัพธ์ที่เกิดจากแรงกดดันทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งบรรทัดฐานกลุ่ม ซึ่งมีการมีส่วนร่วมเป็นกระบวนการขัดเกลาทางสังคมที่สำคัญ

คำสำคัญ: วิสาหกิจชุมชนไทย ทุนทางสังคม ความเป็นสถาบัน กระบวนการ
เปลี่ยนแปลงสถาบัน ความอยู่รอดขององค์กร

Abstract

This paper has two main objectives: 1. to pinpoint the significance of social capital on survival of Thai community enterprises, and 2. to explain the process of institutionalization of Thai community enterprises, which social capital underpinned its persistence, by employing institutional theory and concept of social capital. Based on documentary research, a number of related statistics and news, including 3 case studies related to community enterprises, have been reviewed to provide better insight into the development of social capital in Thai community enterprises. The study found that social capital, comprising of social networks, trust, and shared norms, is an important factor influencing the survival of Thai community enterprises. Additionally, the result showed that process of institutionalization, determining organizational legitimacy and survival of those community enterprises, is a consequence of normative isomorphism which stems primarily from functional pressures, particularly group norms that requires public participation as a critical method of socialization.

Keywords: Thai community enterprises, social capital, institutionalization, institutional isomorphism, organizational survival

บทนำ

การเกิดวิกฤตการณ์เศรษฐกิจครั้งใหญ่ของประเทศไทยในปี 2540 หรือ “วิกฤตต้มยำกุ้ง” สะท้อนให้เห็นถึงการขาดวินัยทางการค้าและการลงทุนของประเทศที่มุ่งเน้นการพึ่งพาแหล่งเงินทุนและระบบเศรษฐกิจภายนอกประเทศมากเกินไป จนส่งผลให้เกิดการล่มสลายของระบบเศรษฐกิจและการเงินภายในประเทศ เช่น ปัญหาหนี้เสียของสถาบันการเงินและภาคครัวเรือน ปัญหาการว่างงาน ฯลฯ โดยในปี 2541 ประเทศไทยมีอัตราการว่างงานสูงที่สุดในประวัติศาสตร์ คือ 4.36% จากอัตราการว่างงานเฉลี่ย 0.91 % ในช่วงปี 2556 - 2560 (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2561) อย่างไรก็ตาม วิกฤตต้มยำกุ้งนับเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญในการปฏิรูประบบเศรษฐกิจและสังคมไทยในหลายมิติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจ และการค้นหาแนวทางและกลไกภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจและการเงินที่ดี โดยใช้แหล่งทรัพยากรภายในประเทศ ดังนั้น แนวทางการพัฒนาประเทศและนโยบายสาธารณะที่เกิดขึ้นในยุคหลังวิกฤตการณ์ดังกล่าว จึงให้ความสำคัญกับการลดการพึ่งพิงเงินทุนจากต่างประเทศและหันมาพึ่งพาตนเองให้มากที่สุด โดยนโยบายหนึ่งที่ได้รับการให้ความสำคัญอย่างกว้างขวางจากรัฐบาลและนักวิชาการในขณะนั้น คือ การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนภายใต้แนวคิด “วิสาหกิจชุมชน (Community Enterprise) ซึ่งหมายถึง การประกอบการเพื่อการจัดการ ‘ทุน’ ของชุมชนอย่างสร้างสรรค์ เพื่อการพึ่งตนเอง” (เสรี พงศ์พิศ, 2548: 40) ซึ่งเป็นแนวทางที่น้อมนำปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง (Philosophy of Sufficiency Economy) ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 มาเป็นแนวทางในการพัฒนาที่มุ่งเน้นการพึ่งตนเองของชุมชนด้วยการบูรณาการกระบวนการผลิตบนฐานศักยภาพและความเข้มแข็งของชุมชนอย่างสมดุล และการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมท้องถิ่นมาสร้างสรรค์สินค้าและบริการ เพื่อสร้างอาชีพและรายได้ให้แก่คนในชุมชนได้อย่างยั่งยืน ซึ่งนับเป็นการสร้างรากฐานที่มั่นคงจากภายในประเทศเป็นสำคัญ โดยใจความสำคัญตอนหนึ่งของพระราชดำรัส “เศรษฐกิจแบบพอเพียง” ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 ซึ่งพระราชทานเมื่อวันที่ 4 ธันวาคม พ.ศ. 2540 คือ

“...การจะเป็นเสือนั้นมันไม่สำคัญ สำคัญอยู่ที่
เราพอย่อยพอกิน และมีเศรษฐกิจการเป็นอยู่
แบบพอย่อยพอกิน แบบพอย่อยพอกิน หมายความว่า
ว่า อิ่ม खुตัวเองได้ ให้มีพอย่อยพอกินกับตัวเอง.....”

นับตั้งแต่ปี 2540 เป็นต้นมา รัฐบาลได้สนับสนุนการจัดตั้งวิสาหกิจชุมชน
ผ่านมาตรการและกลไกต่าง ๆ รวมทั้งประกาศใช้นโยบายสาธารณะที่ส่งเสริมการ
รวมตัวกันของคนในชุมชนเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน ตลอดจนการกำหนดให้การ
พัฒนาวิสาหกิจชุมชนเป็นวาระแห่งชาติด้วยการระบุไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและ
สังคมแห่งชาติ ตั้งแต่ฉบับที่ 9 (พ.ศ. 2545 – 2549) เป็นต้นมา (สำนักงาน
คณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2549: 43) นอกจากนี้ รัฐบาลชุด
ปัจจุบัน ซึ่งมี พล.อ. ประยุทธ์ จันทร์โอชา เป็นนายกรัฐมนตรี ได้ประกาศให้การ
พัฒนาวิสาหกิจชุมชน เป็นนโยบายสำคัญที่ขับเคลื่อนการพัฒนาเศรษฐกิจฐานราก
และประชารัฐ เพื่อเสริมสร้างชุมชนเข้มแข็งและการพัฒนาที่สมดุลของระบบ
เศรษฐกิจไทยยุค 4.0 อย่างสอดคล้องกับวิสัยทัศน์ประเทศไทย ปี พ.ศ. 2558 –
2563 “มั่นคง มั่งคั่ง ยั่งยืน” ทั้งนี้ จากการสนับสนุนของรัฐบาลอย่างต่อเนื่องตลอด
ระยะเวลากว่า 20 ปีที่ผ่านมาส่งผลให้ในปี 2560 ประเทศไทยมีวิสาหกิจชุมชนและ
เครือข่ายวิสาหกิจชุมชนที่จดทะเบียนอย่างถูกต้องตามกฎหมายกับกรมส่งเสริม
การเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ จำนวนมากกว่า 85,000 แห่ง และมีสมาชิก
มากกว่า 1.4 ล้านคนทั่วประเทศ มีการผลิตสินค้าทั้งหมด 18 ประเภท (กรมส่งเสริม
การเกษตร, 2560) และสามารถสร้างรายได้ต่อปีมากกว่า 2.55 หมื่นล้านบาท
(กรุงเทพธุรกิจ, 2561) อย่างไรก็ตาม สถิติของกรมส่งเสริมการเกษตร ระบุว่า
วิสาหกิจชุมชนจำนวนร้อยละ 60 หรือประมาณ 50,000 แห่งเท่านั้นที่ยังคงดำเนิน
กิจการอยู่ ขณะที่ส่วนที่เหลือกำลังอยู่ระหว่างกระบวนการเพิกถอนและยกเลิก
ทะเบียนออกจากระบบ (ทำเนียบรัฐบาล, 2560) ดังนั้น การศึกษาถึงปัจจัยที่มี
อิทธิพลต่อการดำรงอยู่ของวิสาหกิจชุมชนจึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจและมีความสำคัญ
อย่างยิ่งต่อการส่งเสริมให้วิสาหกิจชุมชนดำรงอยู่ในสังคมไทยอย่างยั่งยืนและเป็น
เครื่องมือในการสร้างสมดุลและความเข้มแข็งให้แก่ระบบเศรษฐกิจชุมชนสืบต่อไป

จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาวิสาหกิจชุมชน พบว่า ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่มีผลต่อความอยู่รอดของวิสาหกิจชุมชน คือ ทุนทางสังคม (Social Capital) ซึ่งเป็นทุนประเภทหนึ่งที่เกิดจากความสัมพันธ์ทางสังคมของกลุ่มสังคมหนึ่ง ๆ อย่างมีโครงสร้าง (Coleman, 1988) เพื่อให้สมาชิกในสังคมนั้นอยู่ร่วมกันและประสานความร่วมมือกันอย่างมีประสิทธิภาพ (Carroll, 2001) บนพื้นฐานของความไว้วางใจ บรรทัดฐานของการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และเครือข่ายความสัมพันธ์ (Putnam, 1995) เพื่อขับเคลื่อนการพัฒนาและแก้ไขปัญหาของส่วนรวม (เอนก นาคะบุตร, 2545; วรุฒิ โรมรัตย์พันธ์, 2548) เช่น งานวิจัยของ อุทัย ปริญาสุทธิพันธ์ (2560) อธิบายว่า ทุนทางสังคม เป็นแหล่งทุนที่สำคัญของวิสาหกิจชุมชน ซึ่งเกิดจากกระบวนการความร่วมมือของชุมชน โดยสอดคล้องกันกับผลการศึกษาของ สุชาติา วชิรินทร์พร (2547) ที่สรุปว่า ความร่วมมือของสมาชิกชุมชนของหมู่บ้านก้ามะเชียร อำเภอดำรงวิทยารบวร จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่มีผลต่อความสำเร็จของโครงการวิสาหกิจชุมชน ดังนั้น จึงสามารถกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมมีความสำคัญอย่างยิ่งในการพัฒนาวิสาหกิจชุมชน เนื่องจากการรวมทรัพยากรต่าง ๆ ที่อยู่ในชุมชน ครอบคลุมทั้งทรัพยากรที่เป็นตัวเงินและไม่เป็นตัวเงิน เช่น ความรู้ ภูมิปัญญา วัฒนธรรม ฯลฯ ผ่านทางกระบวนการร่วมคิดและร่วมทำของคนในชุมชน เพื่อผลประโยชน์ของส่วนรวม (Common Interests) ด้วยเหตุนี้ การศึกษาการพัฒนาทุนทางสังคมที่มีผลต่อความอยู่รอดของวิสาหกิจชุมชนของบทความนี้จึงเป็นวัตถุประสงค์ที่สำคัญประการหนึ่ง นอกจากนี้ ผู้เขียนได้นำทฤษฎีสถาบัน (Institutional Theory) มาเป็นกรอบในการอธิบาย เพราะทฤษฎีองค์การดังกล่าวมีฐานคติที่สำคัญ คือ ความชอบธรรมและความอยู่รอดขององค์การ (Organizational Legitimacy and Survival) เป็นแรงจูงใจสำคัญขององค์การในการดำเนินงาน (Meyer and Rowan, 1977; DiMaggio and Powell, 1983; Oliver, 1991) โดยความชอบธรรมขององค์การเป็นเสมือนผลลัพธ์ของการพัฒนาทุนทางสังคม กล่าวคือ ความชอบธรรมขององค์การจะเกิดขึ้นได้เมื่อสมาชิกยอมรับและปฏิบัติตามแนวทางและกระบวนการของวิสาหกิจชุมชนที่ตนเป็นสมาชิกอยู่ เช่น การปฏิบัติตามข้อผูกพันและบรรทัดฐานของกลุ่มวิสาหกิจชุมชน ดังนั้น การประยุกต์ใช้ทฤษฎีสถาบันมาอธิบายกระบวนการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนที่มีทุนทางสังคมเป็นพื้นฐานให้เป็นสถาบัน จึงเป็นวัตถุประสงค์ที่สองของบทความนี้ เพื่อให้ผู้อ่านทราบถึงความสำคัญของการพัฒนาความเป็นสถาบัน

(Institutionalization) ซึ่งเป็นกระบวนการในการปลูกฝังค่านิยม (Selznick, 1957) ในการทำงานที่มีอยู่ให้กลายเป็นสิ่งที่มีสถานะเหมือนกับเป็นกฎระเบียบที่สามารถควบคุมความคิดและการกระทำของสมาชิกในวิสาหกิจชุมชนได้ ผ่านทางกระบวนการเลียนแบบสถาบัน (Institutional Isomorphism) เพื่อสร้างการยอมรับให้เกิดขึ้นในสมาชิกวิสาหกิจชุมชน ซึ่งจะนำไปสู่ความอยู่รอดของวิสาหกิจชุมชนไทย

ความเป็นมาของวิสาหกิจชุมชนของประเทศไทยกับนโยบายสาธารณะ

หากพิจารณาถึงจุดเริ่มต้นของนโยบายพัฒนาวิสาหกิจชุมชนของประเทศไทย จะพบว่า เกิดจากการน้อมนำแนวคิดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 มาเป็นแนวทางในการแก้ไขปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2540 โดยสะท้อนผ่านทางความพยายามของรัฐบาลในการผลักดันให้ทุกภาคส่วนหันกลับมาพึ่งพิงและพัฒนาเศรษฐกิจภายในประเทศให้มีความแข็งแกร่งและยั่งยืนด้วยการกำหนดยุทธศาสตร์การพัฒนาที่ให้ความสำคัญกับการสร้างทุนทางสังคม เพื่อให้เป็นรากฐานที่สำคัญในการขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจภายในประเทศ เช่น การจัดทำโครงการหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ (One Tambon One Product: OTOP) หรือที่นิยมเรียกกันว่า “โอท็อป” และการจัดตั้งกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง ในปี พ.ศ. 2544 การออกพระราชบัญญัติส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน พ.ศ. 2548 เพื่อส่งเสริมและพัฒนากิจการของวิสาหกิจชุมชน เป็นต้น ถึงแม้ว่าการกำหนดให้การพัฒนาทุนทางสังคมเป็นวาระแห่งชาติและเป็นแนวทางสำคัญในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ตั้งแต่ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540 – 2544) เป็นต้นมาจนกระทั่งถึงแผนฯ ฉบับปัจจุบัน คือ แผนฯ ฉบับที่ 12 (พ.ศ. 2560 – 2564) แต่การพัฒนาและส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนเกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรมและเด่นชัดในช่วงตั้งแต่แผนฯ ฉบับที่ 9 เป็นต้นมา กล่าวคือ แผนฯ ฉบับที่ 8 - 12 ให้ความสำคัญกับการสร้างสมดุลและการเจริญเติบโตอย่างยั่งยืนของระบบเศรษฐกิจภายในประเทศ ด้วยการพัฒนาความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นกับคนและชุมชน และแก้ไขปัญหาความไม่สมดุลในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศซึ่งเป็นผลกระทบในเชิงลบจากการดำเนินการตามแผนฯ ฉบับที่ 1-7 แต่แผนฯ ฉบับที่ 9 ให้ความสำคัญกับการขับเคลื่อนทุนทางสังคมตามแนวทางของปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง โดยมี “คน” เป็นศูนย์กลางในการพัฒนา โดยยึดหลักทางสายกลางในการพัฒนาเศรษฐกิจ

ภายในประเทศ นั่นคือ หลักความพอเพียง ซึ่งประกอบด้วยความพอประมาณ มีเหตุผล และมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี บนพื้นฐานของความรู้และคุณธรรม ซึ่งนับเป็นจุดเริ่มต้นของการประกาศใช้นโยบายวิสาหกิจชุมชน เพื่อสร้างความเข้มแข็งให้แก่ระบบเศรษฐกิจฐานราก และได้ดำเนินการอย่างต่อเนื่องมาจนถึงในสมัยของรัฐบาลชุดปัจจุบัน นั่นคือ นโยบายวิสาหกิจชุมชน 4.0 ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของรัฐบาลในการส่งเสริมการสร้างนวัตกรรมในวิสาหกิจชุมชนกลุ่มต่าง ๆ ด้วยการใช้เทคโนโลยีสารสนเทศที่สอดคล้องกับรูปแบบการบริโภคในยุคปัจจุบัน เช่น การใช้เครือข่ายระบบสังคมออนไลน์ (Social Media Networking) ในการขยายโอกาสทางการค้าในระบบเศรษฐกิจนานาชาติ เพื่อผลักดันให้มีขีดความสามารถในการแข่งขันที่มากขึ้นและสอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจโลกและกระแสโลกาภิวัตน์ที่เกิดขึ้นในศตวรรษที่ 21

จากที่กล่าวมาข้างต้น สามารถสรุปได้ว่าการเกิดขึ้นของนโยบายการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนในประเทศไทยในยุคปัจจุบันเป็นเสมือน “วาทกรรม (Discourse)” ว่าด้วยการพัฒนาชุมชน ตามความหมายที่ มิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault, 1926 - 1984) นักปรัชญาชาวฝรั่งเศสผู้นำของปรัชญายุคหลังสมัยใหม่ (Postmodernism) ได้อธิบายว่า วาทกรรมคือ “ระบบและกระบวนการสร้าง/ผลิต (Constitute) เอกลักษณ์ (Identity) และความหมาย (Significance) ให้กับสรรพสิ่งต่าง ๆ ในสังคมที่ห่อหุ้มเราอยู่ ไม่ว่าจะเป็นความรู้ความจริง อำนาจ หรือตัวตนของเรา” (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2542: 19 - 20) กล่าวอีกนัยหนึ่ง วาทกรรมทำหน้าที่ยึดโยงสิ่งที่สร้างขึ้นให้ดำรงอยู่และเป็นป็นที่ยอมรับของสังคมในวงกว้าง ดังนั้น การวิเคราะห์ให้เห็นภาพที่แท้จริงของวาทกรรมการพัฒนาชุมชนผ่านทฤษฎีนโยบายวิสาหกิจชุมชนของประเทศไทย ควรพิจารณาถึงความเป็น “นโยบายสาธารณะ (Public Policy)” ซึ่งหมายถึง “การใช้อำนาจหน้าที่ของรัฐในการดำเนินกิจกรรม เพื่อตอบสนองความต้องการของสังคม” (Easton, 1953: 129) และเมื่อนำความหมายของวาทกรรมดังกล่าวมาพิจารณาร่วมกับนโยบายสาธารณะจะเห็นได้ว่ามีความสอดคล้องและเชื่อมโยงกัน กล่าวคือ วงจรนโยบายสาธารณะ (Public Policy Cycle) จะเริ่มต้นจากการระบุปัญหา ซึ่งมักจะสะท้อนให้เห็นถึงสภาพความเป็นจริงของปัญหาสาธารณะที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ในขณะนั้น และโดยส่วนใหญ่รัฐบาลจะเป็นผู้ที่มีอำนาจในตัดสินใจนโยบาย (Policy Decision Maker) เพื่อนำไปสู่การแก้ไขปัญหาและ/ หรือ

กำหนดค่านิยมของสังคมที่พึงประสงค์ต่อไป ความพยายามในการส่งเสริมและพัฒนาวิสาหกิจชุมชนของรัฐบาลชุดต่าง ๆ สะท้อนให้เห็นถึงทั้งปัญหาในอดีตที่การพัฒนาประเทศมุ่งเน้นระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่ผลักดันให้ประชาชนมุ่งไปสู่ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจในเชิงปริมาณมากเกินไป ซึ่งส่งผลให้เกิดการขาดสมดุลและภูมิคุ้มกันที่ดีจากภายใน จนกระทั่งเกิดวิกฤตเศรษฐกิจภายในประเทศ และการค้นหาแนวทางการแก้ไขของรัฐบาลที่มุ่งเน้นการพัฒนาศักยภาพและเสริมสร้างโอกาสให้กับคนในชุมชนซึ่งเปรียบเสมือนรากฐานของประเทศ ให้เกิดความเข้มแข็งและพึ่งตนเองให้ได้ เพื่อนำไปสู่ความยั่งยืนและสมดุลในการพัฒนาประเทศในที่สุด เพราะนโยบายวิสาหกิจชุมชนสนับสนุนการรวมกลุ่มกันของคนในชุมชนในการประกอบกิจการการไม่น้อยกว่า 7 คน (ต้องไม่เป็นบุคคลในครอบครัวเดียวกัน) ที่เป็นนิติบุคคลหรือไม่เป็นนิติบุคคล (ประกาศคณะกรรมการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน, 2560) เพื่อการผลิตสินค้า การให้บริการ หรือกิจการอื่น ๆ ที่ทำให้เกิดการพัฒนาและแก้ไขปัญหาของชุมชน ซึ่งสามารถจำแนกได้ทั้งหมด 18 ประเภท โดยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อการบริโภคและอุปโภคในครัวเรือนและในชุมชน รวมถึงการสามารถสร้างรายได้เพื่อตนเองและประโยชน์ของคนในชุมชนด้วย

ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่า นโยบายวิสาหกิจชุมชน เป็นนโยบายสาธารณะที่มุ่งเน้นการกระจายผลประโยชน์ (Distributive Policy) เพราะเป็นนโยบายที่รัฐบาลจัดสรรบริการหรือผลประโยชน์ให้แก่กลุ่มผู้ได้รับผลประโยชน์บางส่วนอย่างเฉพาะเจาะจง แต่ไม่มีกลุ่มผู้เสียผลประโยชน์โดยจำเพาะ (สมบัติ อารังค์ธัญวงศ์, 2560) ซึ่งคือ กลุ่มวิสาหกิจชุมชน ได้เรียนรู้ พัฒนาศักยภาพและสามารถพึ่งพาตนเองได้ อาทิเช่น การถ่ายทอดองค์ความรู้และนวัตกรรมการพัฒนาสินค้าและบริการ ซึ่งกลุ่มวิสาหกิจชุมชนเหล่านี้ไม่ใช่กลุ่มที่เสียเปรียบทางสังคม แต่เป็นกลุ่มที่รัฐบาลสนับสนุนให้มีความเข้มแข็ง เพื่อเป็นกลไกสำคัญในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจภายในประเทศต่อไป โดยนโยบายดังกล่าวนับเป็นนโยบายสาธารณะที่พัฒนาเพิ่มเติมจากตัวแบบการเปลี่ยนแปลงจากเดิมบางส่วน (Incremental model) เนื่องจากเป็นนโยบายที่ริเริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2544 ในสมัยรัฐบาลของ พ.ต.ท. ดร. ทักษิณ ชินวัตร แต่มีการปรับปรุงจากของเดิมในบางประเด็น เช่น การประยุกต์ใช้เทคโนโลยีสารสนเทศมาช่วยในการบริหารจัดการ เพื่อผลักดันให้วิสาหกิจชุมชนมีขีดความสามารถในการแข่งขันที่สูงขึ้นและสอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิต

และเศรษฐกิจโลก อย่างไรก็ตาม การนำนโยบายวิสาหกิจชุมชนไปปฏิบัติของรัฐบาลแต่ละชุดล้วนมีเป้าหมายที่เหมือนกันประการหนึ่ง คือ ความสามารถในการพึ่งตนเอง เพื่อพัฒนาระบบเศรษฐกิจชุมชนให้ยั่งยืน นั่นเอง ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ เสรี พงศ์พิศ (2561) ที่อธิบายว่า เป้าหมายของวิสาหกิจชุมชน คือ การพึ่งตนเอง โดยมีกระบวนการเรียนรู้เป็นหัวใจสำคัญ

วิสาหกิจชุมชนกับทุนทางสังคม: ความสัมพันธ์และความสำคัญต่อการดำรงอยู่ ของวิสาหกิจชุมชน

วิสาหกิจชุมชน มีลักษณะที่สำคัญที่อาจสรุปได้ 7 ประการ คือ 1. มีชุมชนเป็นเจ้าของและดำเนินการ 2. ริเริ่มสร้างสรรค์โดยชุมชน 3. ใช้ทุนของชุมชนเป็นหลัก 4. มีกระบวนการเรียนรู้เป็นหัวใจ 5. ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นผสมผสานเข้ากับภูมิปัญญาสากล 6. มีการดำเนินการแบบบูรณาการ เชื่อมโยงกิจกรรมต่าง ๆ อย่างเป็นระบบ 7. มีเป้าหมายเพื่อการพึ่งพาตนเองของครอบครัวและชุมชน (เสรี พงศ์พิศ, 2548; ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ และพิทยา ว่องกุล, 2545; สำนักงานเลขาธิการคณะกรรมการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน, 2561) จากการสังเคราะห์นิยามความหมายและลักษณะของวิสาหกิจชุมชน สามารถสรุปได้ว่า วิสาหกิจชุมชน คือ การประกอบกิจกรรมที่เกิดจากกระบวนการร่วมมือในการร่วมคิด ร่วมทำของคนในชุมชน โดยใช้ทุนของชุมชน เช่น ทุนทรัพย์ ภูมิปัญญาท้องถิ่น วัฒนธรรม ทุนทางสังคม ฯลฯ ผสมผสานกับภูมิปัญญาสากลเป็นฐานในการผลิตสินค้าและบริการ เพื่อความสามารถในการพึ่งตนเองและความพอเพียงของครอบครัวและชุมชน ทั้งนี้ ความหมายดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงการมีอยู่ของทุนทางสังคมในวิสาหกิจชุมชนหนึ่ง ๆ โดยสำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) (2549: 35) ได้อธิบายว่า “ทุนทางสังคมเกิดจากการรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ บนพื้นฐานของความไว้วางใจ เชื่อใจ สายใยความผูกพัน และวัฒนธรรมที่ดีงามของสังคมไทยผ่านระบบความสัมพันธ์ในองค์ประกอบหลัก อันได้แก่ คน สถาบัน วัฒนธรรม และองค์ความรู้ ซึ่งจะเกิดเป็นพลังในชุมชนและสังคม” ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดกระแสหลักของทุนทางสังคมตามทฤษฎีตะวันตก เช่น เจมส์ โคลแมน (James Coleman) (1988) และ โรเบิร์ต พัตนัม (Robert Putnam) (1995) ที่ให้คำอธิบายองค์ประกอบของทุนทางสังคมที่สำคัญ 3 ประการ คือ เครือข่าย (Network) ความไว้วางใจ (Trust) และบรรทัดฐาน

ร่วมกัน (Shared Norms) อย่างไรก็ตาม ทรรศนะของ Putnam มีความสอดคล้องกับแนวคิดวิสาหกิจชุมชนของประเทศไทย เนื่องจากเขาให้ความสำคัญกับทุนมนุษย์ (Human Capital) ที่เป็นคุณสมบัติของปัจเจกชน ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ความไว้วางใจ จนกระทั่งขยายตัวเป็นเครือข่ายทางสังคมในท้ายที่สุด กล่าวคือ วิสาหกิจชุมชนของประเทศไทย เกิดขึ้นจากการรวมกลุ่มกันของคณะบุคคลในชุมชน (สะท้อนถึงความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล) ที่มีความผูกพัน มีวิถีชีวิตร่วมกันและรวมตัวกันประกอบกิจการของชุมชนตนเอง (สะท้อนถึงความไว้วางใจ) เพื่อสร้างรายได้และเพื่อการพึ่งพาตนเองของครอบครัว ชุมชน และระหว่างชุมชน (สะท้อนถึงเครือข่ายความสัมพันธ์) ผ่านทางทุนที่หลากหลายของชุมชน รวมถึงกฎเกณฑ์ทางสังคมที่ร้อยรัดผู้คนให้ดำเนินงานร่วมกันเป็นวิสาหกิจชุมชน (สะท้อนถึงบรรทัดฐานร่วมกัน)

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวิสาหกิจชุมชน ที่มีการดำเนินการอยู่จนถึงปัจจุบัน (ดูตารางที่ 1) พบว่า วิสาหกิจชุมชนต่าง ๆ เกิดขึ้นจากการรวมกลุ่มกันของสมาชิกในชุมชนในการผลิตสินค้าและบริการที่มีความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของตนเอง ผ่านกระบวนการทางการร่วมคิด ร่วมทำอย่างสร้างสรรค์และประยุกต์

ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อสร้างความเข้มแข็งของระบบเศรษฐกิจชุมชน ตัวอย่างของผลิตภัณฑ์ชุมชนที่นำมาศึกษา เช่น การผลิตเค้กกล้วย เนื่องจากกล้วยเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญชนิดหนึ่งของจังหวัดลำพูน ดังนั้นจึงนิยมนำมาแปรรูปเป็นสินค้าชุมชนในหลายรูปแบบ อาทิเช่น ขนมเค้ก กล้วยอบแห้ง ฯลฯ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการใช้องค์ความรู้ที่มีอยู่ในชุมชน ภายใต้องค์ความรู้ที่สังสมตกทอดสืบต่อกันมา อย่างไรก็ตาม จากการเปรียบเทียบการพัฒนาทุนทางสังคมในวิสาหกิจชุมชนทั้ง 3 แห่ง พบว่า ทุนทางสังคม เป็นปัจจัยที่สำคัญปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลต่อความอยู่รอดของวิสาหกิจชุมชน โดยสามารถจำแนกประเด็นในการพิจารณาได้ตามองค์ประกอบของทุนทางสังคมดังนี้

1. ระบบความสัมพันธ์และเครือข่าย การมีโครงสร้างองค์กรที่ชัดเจน แสดงออกถึงระบบความสัมพันธ์เชิงสังคมที่ให้ความสำคัญกับคนมากกว่าผลประโยชน์ ซึ่งจากกรณีศึกษาวิสาหกิจชุมชนข้างต้น

ตารางที่ 1 การเปรียบเทียบการพัฒนาทุนทางสังคมในวิสาหกิจชุมชน 3 แห่ง

มิติ		กลุ่มการแปรรูปและผลิตภัณฑ์ จ. สมุทรสงคราม (กษมาพร พวงประยงค์ และ นพพร จันทน์นาชู, 2556)	กลุ่มทอผ้าไหม บ้านห้วยห้อม จ.ร้อยเอ็ด (มินระดา โคตรศรีวงศ์ และ สถาพร มงคลศรีสวัสดิ์, 2559)	วิสาหกิจชุมชนแม่บ้าน ห้วยกานเบเกอร์ จ. ลำพูน (อภิสิทธิ์ พรหมชัย และ ศุภลักษณ์ สุวรรณชะกู, 2554)
1. ความเป็นวิสาหกิจชุมชน		- การพัฒนาผลิตภัณฑ์โดยใช้ความคิดสร้างสรรค์ของคนในชุมชน โดยเน้นการสร้างงาน - สมาชิกตระหนักถึงการอนุรักษ์และถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น	การรวมกลุ่มเพื่อหารายได้เสริมช่วงนอกฤดูทอผ้า โดยการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการทอผ้าไหมที่สืบทอดต่อกันมาผลิตเป็นสินค้า	- การรวมกลุ่มกันของสมาชิกเพื่อร่วมคิด ร่วมทำสินค้าชุมชน - การผลิตสินค้า (เค้กกล้วย) จากการนำวัตถุดิบที่มีอย่างแพร่หลายในท้องถิ่นมาเพิ่มมูลค่า
2. องค์ประกอบของทุนทางสังคม	2.1 ระบบความสัมพันธ์และเครือข่าย	- น้อมนำหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาใช้ในการดำเนินงาน โดยเน้นการพึ่งตนเอง การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และการถ่ายทอดความรู้ในกลุ่มสมาชิก - ได้รับการสนับสนุนจากภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งหน่วยงานภาครัฐ - มีการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารในการพัฒนาเป็นเครือข่ายวิสาหกิจชุมชน - มีการจัดกิจกรรมบูรณาการส่งเสริมองค์ความรู้ในชุมชนเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน	- มีการแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบตามความเหมาะสมและตามลักษณะงาน - มีการส่งเสริมการเรียนรู้และพัฒนากระบวนการผลิตอย่างสม่ำเสมอ - มีการสร้างเครือข่ายในจังหวัด เพื่อการฝากขายสินค้า - ได้รับการสนับสนุนจากหน่วยราชการที่เกี่ยวข้องในด้านต่างๆ เช่น งบประมาณอุดหนุน การส่งเสริมการตลาด ฯลฯ	- มีโครงสร้างองค์การและรูปแบบการบริหารที่ชัดเจนเพื่อกำหนดบทบาทและหน้าที่ของสมาชิกในกลุ่ม - มีการถ่ายทอดความรู้ด้านกระบวนการผลิตระหว่างสมาชิกภายในกลุ่ม - ได้รับการสนับสนุนจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในด้านต่างๆ เช่น ค่าอุปกรณ์การประชาสัมพันธ์ กลุ่ม การตลาด - มีการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารภายในกลุ่ม
	2.2 ความไว้วางใจ	- มีการจัดสรรผลประโยชน์ให้สมาชิกอย่างเป็นธรรมผ่านทางการจัดทำบัญชีแสดงสถานะทางการเงินของกลุ่ม - คณะกรรมการกลุ่มมีความซื่อสัตย์สุจริตในการบริหารองค์กร	- ประธานกลุ่มและคณะกรรมการกลุ่มเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในด้านการตลาดและการสร้างความเข้มแข็งของกลุ่ม - มีการจัดสรรผลกำไรอย่างเป็นสัดส่วนตามระเบียบที่วางไว้	- มีการแบ่งปันผลกำไรและผลประโยชน์ตอบแทนให้แก่สมาชิกทุกคนอย่างเป็นธรรม รวมถึงแบ่งกำไรบางส่วน เพื่อเป็นทุนการศึกษาของลูก-หลานของสมาชิก - มีการจัดทำบัญชีรายรับ-รายจ่าย

มิติ		กลุ่มการแปรรูปและผลิตภัณฑ์ จ. สมุทรสงคราม (กษมาพร พวงประยงค์ และ นพพร จันทรนำชู, 2556)	กลุ่มทอผ้าไหม บ้านห้วยหลิม จ.ร้อยเอ็ด (มินระดา โคตรศรีวงศ์ และ สถาพร มงคลศรีสวัสดิ์, 2559)	วิสาหกิจชุมชนแม่บ้าน ห้วยกานเบเกอร์ จ. ลำพูน (อภิสิทธิ์ พรหมชัย และ ศุภลักษณ์ สุวรรณะชญ, 2554)
	2.3 บรรทัดฐานกลุ่ม	- สมาชิกมีความสามัคคีในการดำเนินงานร่วมกัน - มีการเปิดโอกาสให้สมาชิกกลุ่มมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น ต่อ การดำเนินงาน	- มีการกำหนดกฎระเบียบข้อบังคับกลุ่มที่ชัดเจน - การมีส่วนร่วมของสมาชิกกลุ่มในการแก้ไขปัญหาต่างๆ	- มีการจัดทำระเบียบข้อบังคับร่วมกัน - มีการระดมทุนจากเงินทุนสมาชิก ซึ่งกำหนดให้ถือหุ้นได้ไม่เกิน 4 หุ้น/ คน - การมีส่วนร่วมร่วมของสมาชิกในการตัดสินใจ

พบว่า ระบบความสัมพันธ์ในวิสาหกิจชุมชน ทำให้เกิดการแบ่งหน้าที่และความรับผิดชอบของคณะกรรมการและสมาชิกกลุ่มในลักษณะการพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการดำรงอยู่ของทุนทางสังคม 3 ประเภท คือ 1. ทุนความผูกพันทางสังคม (Bonding Social Capital) โดยเกิดจากความผูกพันของกลุ่มคนที่ร่วมอยู่ในสถานการณ์เดียวกันและช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เพื่อบรรลุเป้าหมายร่วมกัน นั่นคือ ความผูกพันของสมาชิกในกลุ่มวิสาหกิจชุมชนนั้น ๆ เพื่อบรรลุเป้าหมายร่วมกันในการสร้างระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพาตนเอง ซึ่งสอดคล้องกับความคิดของ Putnam (2000) ที่ให้ความเห็นว่า ทุนความผูกพันทางสังคมเป็นความสัมพันธ์เชิงสังคมที่ปรากฏอยู่ในกลุ่มสมาชิกของเครือข่ายทางสังคมที่มีความใกล้ชิดและมีลักษณะบางประการเหมือนกัน เช่น กลุ่มเครือญาติ เพื่อนสนิท ฯลฯ โดยการดำเนินงานของวิสาหกิจทั้ง 3 แห่ง สะท้อนให้เห็นถึงกลไกการปฏิสัมพันธ์และการติดต่อสื่อสารระหว่างสมาชิกในกลุ่มอยู่ตลอดเวลา เพื่อแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร การเรียนรู้ ทัศนคติ และร่วมปรึกษาหารือภายในกลุ่ม ซึ่งทำให้เกิดความร่วมมือกันของสมาชิกในวิสาหกิจชุมชนนั้น ๆ 2. ทุนสะพานเชื่อมต่อทางสังคม (Bridging Social Capital) ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่เกิดจากการปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มสังคมภายนอก ซึ่งเป็นกลุ่มที่มีความสนิทสนมน้อยกว่าหรือกลุ่มสังคมที่แตกต่างกันมากกว่ากลุ่มที่มีทุนความผูกพันทางสังคม เพื่อประโยชน์ในการกระจายข้อมูลข่าวสารให้กว้างขึ้น เช่น การสร้างเครือข่ายวิสาหกิจชุมชนของกลุ่มการแปรรูปและผลิตภัณฑ์ จ. สมุทรสงคราม และ

กลุ่มทอผ้าไหมบ้านห้วยหลิม จ.ร้อยเอ็ด เพื่อแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารและการฝากขายสินค้า ตามลำดับ และ 3. ทุนเชื่อมโยงทางสังคม (Linking Social Capital) ซึ่งเกิดจากความผูกพันที่พิจารณาจากภายนอกเช่นเดียวกับทุนทางสังคมประเภทที่ 2 แต่มีวงที่กว้างมากกว่า เพื่อประโยชน์ในการเชื่อมโยงให้ชุมชนสามารถเข้าถึงทรัพยากรและข้อมูลข่าวสารที่มีความแตกต่างและหลากหลายมากขึ้น เช่น การสร้างความสัมพันธ์กับองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นหรือหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง เพื่อการเข้าถึงเทคโนโลยีการผลิต แหล่งเงินทุนและการตลาด ซึ่งพบในวิสาหกิจชุมชนกลุ่มทอผ้าไหมบ้านห้วยหลิม จ.ร้อยเอ็ด และวิสาหกิจชุมชนแม่บ้านห้วยกานเบเกอร์ จ. ลำพูน ตามลำดับ

2. ความไว้วางใจ แนวทางในการสร้างความไว้วางใจให้เกิดขึ้นในกลุ่มสมาชิกที่ปรากฏอย่างชัดเจนในวิสาหกิจชุมชนทั้ง 3 แห่ง คือ การกระจายผลประโยชน์อย่างเป็นธรรมและการจัดทำบัญชีงบดุล ซึ่งเป็นบทบาทที่สำคัญอย่างยิ่งของกลุ่มผู้นำ นั่นคือ ประธานและคณะกรรมการกลุ่มวิสาหกิจชุมชน ที่แสดงออกถึงความซื่อสัตย์และโปร่งใสในการบริหารวิสาหกิจชุมชนตนเอง ซึ่งสอดคล้องกับแนวทางการพัฒนาชุมชนเข้มแข็งของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2544) และการศึกษาของดำรงศักดิ์ จันทิพย์ (2555) เกี่ยวกับการเสริมสร้างทุนทางสังคมในชุมชนของไทย ที่สรุปว่า กลุ่มผู้นำกลุ่มหรือแกนนำ เป็นปัจจัยที่สำคัญในการสร้างทุนทางสังคมและความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งต้องมีองค์ประกอบที่สำคัญประการหนึ่ง คือ การมีผลประโยชน์ร่วมกันและมีการกระจายผลประโยชน์อย่างเป็นธรรมในกลุ่มสมาชิก นอกจากนี้ Putnam (2000) ได้ให้ทรรศนะไว้ว่า ความไว้วางใจนับเป็นรากฐานที่สำคัญที่สุดของการสร้างทุนทางสังคม เพราะเป็นเงื่อนไขสำคัญของการอยู่ร่วมกัน พึ่งพาอาศัยกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เพื่อให้ชุมชนอยู่รอด

3. บรรทัดฐานกลุ่ม สมาชิกในกลุ่มวิสาหกิจชุมชนจะมีความสามัคคีในการทำงานมากน้อยเพียงใด ขึ้นอยู่กับบรรทัดฐานกลุ่มที่สมาชิกยึดถือปฏิบัติ เพราะบรรทัดฐานเป็นกฎ กติกา และมารยาทในการอยู่ร่วมกัน

ในสังคม ซึ่งเป็นสิ่งที่สังคมกำหนดขึ้นและรับรู้ร่วมกัน (สุดา ภิรมย์แก้ว, 2553) ทั้งนี้ ในการดำเนินงานของวิสาหกิจชุมชนทั้ง 3 แห่งได้ชี้ให้เห็นถึงการมีบรรทัดฐานกลุ่ม โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านการมีส่วนร่วมของสมาชิกกลุ่ม ถึงแม้ว่า การมีส่วนร่วมจะมีหลายระดับและหลายรูปแบบ แต่เมื่อพิจารณาแนวคิดเกี่ยวกับระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนของ เซอร์รี่ อาร์ อาร์มสไตน์ (Sherry R. Arnstein) (1969) และ อรทัย ก๊กผล (2552) พบว่า การมีส่วนร่วมของสมาชิกกลุ่มวิสาหกิจชุมชนเป็นการมีส่วนร่วมในระดับขั้นการเป็นหุ้นส่วน (Partnership) เพราะมีการเปิดโอกาสให้สมาชิกกลุ่มได้มีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาและการตัดสินใจร่วมกับคณะกรรมการกลุ่ม โดยการมีส่วนร่วมในลักษณะดังกล่าว Arnstein (1959: 221) ให้ข้อสังเกตว่า การเป็นหุ้นส่วนจะมีประสิทธิภาพมากต่อเมื่อมีการจัดสรรอำนาจในกลุ่มซึ่งผู้นำมีความรับผิดชอบ (Accountable) โดยปรากฏชัดเจนในการดำเนินงานของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนทั้ง 3 แห่ง ซึ่งประธานและคณะกรรมการกลุ่มเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการแสดงออกถึงความรับผิดชอบต่อสังคม เช่น การจัดสรรผลประโยชน์ให้สมาชิกอย่างเป็นธรรม การระดมทุน การผลักดันให้สมาชิกจัดทำบรรทัดฐานกลุ่มร่วมกัน เป็นต้น

การเชื่อมโยงทุนทางสังคมกับความเป็นสถาบันของวิสาหกิจชุมชน

จากการอธิบายข้างต้น จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการดำรงอยู่ของวิสาหกิจชุมชนทั้ง 3 แห่ง และส่งเสริมให้เกิดความเอื้ออาทรและความสามัคคีในการทำให้สมาชิกในกลุ่มวิสาหกิจชุมชนนั้น ๆ มีความเสียสละที่จะทำงาน โดยผ่านทางระบบความสัมพันธ์และกระบวนการเรียนรู้ของสมาชิกอย่างมีส่วนร่วม เพื่อความสามารถในการพึ่งพาตนเอง ดังนั้น สามารถสรุปได้ว่า วิสาหกิจชุมชนเป็น องค์การชุมชนที่เกิดจากการรวมตัวกันของคนในชุมชน และมีการแบ่งงานกันทำเพื่อผลประโยชน์ของกลุ่มร่วมกัน ซึ่งสอดคล้องกับ วันชัย มีชาติ (2557: 3) ที่อธิบายว่า “องค์การ (Organization) คือ การรวมตัวของคนตั้งแต่ 2 คนขึ้นไป ที่มารวมตัวกันเพื่อดำเนินกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยมี

เป้าหมายที่ต้องการบรรลุร่วมกัน” ด้วยเหตุนี้ การจะทำความเข้าใจและสามารถอธิบายถึงความอยู่รอดของวิสาหกิจชุมชนที่มีทุนทางสังคมเป็นพื้นฐานตามที่ปรากฏให้เห็นในวิสาหกิจชุมชนทั้ง 3 แห่ง ผู้เขียนจึงประยุกต์ใช้แนวคิดของทฤษฎีสถาบันมาอธิบายกระบวนการพัฒnavิสาหกิจชุมชนให้เป็นสถาบัน เพราะทฤษฎีองค์การนี้เสนอว่า ความอยู่รอดขององค์การหนึ่ง ๆ ขึ้นอยู่กับความสามารถในการตอบสนองสภาพแวดล้อมที่เป็นแบบสถาบัน (Institutionalized Environment) ซึ่งเป็นสภาพแวดล้อมที่มีความสัมพันธ์อย่างแน่นแฟ้นกับองค์การ นั่นคือ กฎระเบียบ ความเชื่อ ค่านิยม หรือธรรมเนียมปฏิบัติที่องค์กรแต่ละแห่งยึดถือปฏิบัติ (Oliver, 1991) โดยมีเป้าหมายเพื่อส่งเสริมให้เกิดความชอบธรรมขององค์การ (Organizational Legitimacy) (Scott, 1987) ซึ่งเป็นสิ่งจูงใจให้องค์การมีพฤติกรรม ในทำนองเดียวกัน ข้อเสนอดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า องค์การมีพฤติกรรมแบบไม่มีทางเลือก (Nonchoice Behavior) และความอยู่รอดขององค์การขึ้นอยู่กับความสามารถในการตอบสนองต่อสภาพแวดล้อมที่เป็นแบบสถาบัน จากการดำเนินงานของวิสาหกิจชุมชนทั้ง 3 แห่ง สะท้อนให้เห็นว่า ความสามารถในการดำรงอยู่ของวิสาหกิจชุมชนมีความเชื่อมโยงกับทุนทางสังคมและความเป็นสถาบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านบรรทัดฐานกลุ่ม ซึ่งเป็นตัวกำหนดธรรมเนียมปฏิบัติที่สมาชิกกลุ่มควรปฏิบัติตาม หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ สภาพแวดล้อมที่เป็นแบบสถาบัน นั่นเอง โดยเมื่อสมาชิกกลุ่มยอมรับและยึดถือปฏิบัติ จะเป็นแรงผลักดันให้วิสาหกิจชุมชนนั้น ๆ เกิดความชอบธรรมและอยู่รอดต่อไปได้ตามทฤษฎีของทฤษฎีสถาบัน องค์การจะได้รับอิทธิพลจากแรงกดดันทางสังคมซึ่งมาจากแหล่งภายนอกหรือภายในองค์กรเอง และแรงกดดันนี้จะเป็นตัวกำหนดให้องค์การได้รับการชี้นำจากความชอบธรรม และเมื่อองค์การยอมรับความชอบธรรมนี้เข้ามาในองค์การมีผลทำให้เกิดการกระบวนการเปลี่ยนแปลงสถาบัน (ทิพวรรณ หล่อสุวรรณรัตน์, 2556) โดย DiMaggio และ Powell (1983) อธิบายเพิ่มเติมว่า กระบวนการดังกล่าวจะเกิดจากแรงผลักดัน 3 ประการ คือ แรงผลักดันทางการเมือง แรงผลักดันทางสังคม หรือแรงผลักดันทางวัฒนธรรม อันนำไปสู่การลอกเลียนแบบใน 3 ลักษณะ

คือ การลอกเลียนแบบจากการบังคับ การลอกเลียนแบบจากตัวแบบ หรือ การลอกเลียนแบบจากธรรมเนียมปฏิบัติ ตามลำดับ หากพิจารณาถึงการ พัฒนาทุนทางสังคมของวิสาหกิจชุมชนทั้ง 3 แห่ง จะพบว่า การจัดตั้ง วิสาหกิจชุมชนหนึ่ง ๆ เกิดจากพลังสร้างสรรค์ของคนในชุมชนในการ ประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการผลิตสินค้าและ/ หรือบริการของชุมชน ตนเอง ซึ่งสะท้อนถึงความมีสำนึกร่วมกันในความเป็นเจ้าของและความเป็น ชุมชนเดียวกัน มีความไว้วางใจกัน และมีค่านิยมต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน โดยระบบคิดเหล่านี้จะส่งผลต่อโครงสร้างความสัมพันธ์และแนวทางการ ปฏิบัติของสมาชิกในกลุ่มที่ได้แสดงออกมา เพื่อการกระทำที่เป็นประโยชน์ ร่วมกัน เช่น การแลกเปลี่ยนข้อมูลและข่าวสาร การถ่ายทอดความรู้ การ สร้างเครือข่ายภายนอก ฯลฯ ซึ่งส่งผลต่อความอยู่รอดของวิสาหกิจชุมชน ของตนเอง ดังนั้น จึงสามารถสรุปได้ว่า ความชอบธรรมและความอยู่รอดของ วิสาหกิจชุมชนที่มีทุนทางสังคมเป็นพื้นฐานทั้ง 3 แห่งเป็นการลอกเลียนแบบ จากธรรมเนียมปฏิบัติ (Normative Isomorphism) ซึ่งเกิดจากแรงกดดัน ทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งบรรทัดฐานของกลุ่ม ที่ผลักดันให้สมาชิก กลุ่มมีการปฏิบัติไปในแนวทางเดียวกัน โดยมีการมีส่วนร่วมเป็นกระบวนการ ขัดเกลาทางสังคมที่สำคัญ

บทสรุป

นโยบายวิสาหกิจชุมชนของไทย สะท้อนให้เห็นถึงวาทกรรมการพัฒนาชุมชน ซึ่งริเริ่มจากความพยายามของรัฐบาลในการฟื้นฟูระบบเศรษฐกิจ ภายในประเทศภายหลังจากเกิดวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจในปี พ.ศ. 2540 และดำเนินการตลอดมาจนกระทั่งปัจจุบัน โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญเพื่อ เสริมสร้างความสามารถในการพึ่งพาตนเองของคนในชุมชนและพัฒนาระบบ เศรษฐกิจชุมชนให้เข้มแข็งและสมดุล ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า นโยบายวิสาหกิจ ชุมชน เป็นนโยบายสาธารณะประเภทมุ่งเน้นการกระจายผลประโยชน์ โดย ประยุกต์ใช้ตัวแบบการเปลี่ยนแปลงนโยบายบางส่วนมาเป็นกรอบในการ

กำหนดนโยบายสาธารณะ เพื่อปรับเปลี่ยนแนวทางการดำเนินนโยบายให้มีความสอดคล้องกับบริบทของสภาพแวดล้อม โดยมีจุดเริ่มต้นมาจากการการรื้อฟื้นปณิธานของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 มาผสมผสานกับแนวคิดด้านทุนทางสังคม เพื่อประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการผลิตสินค้า และ/ หรือ บริการของชุมชนอย่างมีส่วนร่วมและสร้างสรรค์ ดังนั้น ทุนทางสังคม ซึ่งมีองค์ประกอบที่สำคัญ คือ ระบบความสัมพันธ์และเครือข่าย ความไว้วางใจ และบรรทัดฐานกลุ่ม จึงเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญที่มีอิทธิพลต่อความเข้มแข็งและความอยู่รอดของวิสาหกิจชุมชนไทยดังที่ปรากฏชัดเจนในวิสาหกิจชุมชนที่นำมาศึกษาทั้ง 3 แห่ง อย่างไรก็ตาม การนำทฤษฎีสถาบันมาเป็นกรอบในการศึกษากระบวนการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนที่มีทุนทางสังคมเป็นพื้นฐานให้เป็นสถาบันแสดงให้เห็นว่า การได้รับความชอบธรรมและความสามารถในการอยู่รอดของวิสาหกิจชุมชนนั้น ๆ เกิดจากกระบวนการลอกเลียนแบบจากธรรมเนียมปฏิบัติ ซึ่งเป็นผลลัพธ์ที่เกิดจากแรงกดดันทางวัฒนธรรม เช่น บรรทัดฐานกลุ่ม ซึ่งการมีส่วนร่วมนับเป็นกระบวนการขัดเกลาทางสังคมที่สำคัญ

การประยุกต์ใช้ทฤษฎีสถาบันมาอธิบายความอยู่รอดของวิสาหกิจชุมชนที่มีทุนทางสังคมเป็นพื้นฐาน สะท้อนให้เห็นถึง “วาทกรรมทวนกระแส” ในนามของวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งให้ความสำคัญกับความมีศักยภาพและความสามารถในการพัฒนาตนเองของคนในชุมชน เพื่อแก้ไขปัญหาที่กลุ่มของตนประสบอยู่ มากกว่าการดำเนินตามนโยบายที่กำหนดจากภาครัฐ อันเป็นแนวคิดของวาทกรรมดั้งเดิมที่มุ่งเน้นบทบาทของรัฐในการแก้ไขปัญหาสาธารณะต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้ แนวทางที่สำคัญในการสนับสนุนความอยู่รอดของวิสาหกิจชุมชนไทย คือ การส่งเสริมให้มีการมีส่วนร่วมในรูปแบบต่าง ๆ เช่น การเปิดโอกาสรับฟังความคิดเห็น การให้อำนาจตัดสินใจ เป็นต้น เพื่อสร้างความผูกพันและรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกัน และการพัฒนาภาวะผู้นำ (Leadership) เพราะความสามารถของผู้นำกลุ่มหรือแกนนำกลุ่ม ซึ่งคือประธานและคณะกรรมการกลุ่มวิสาหกิจชุมชนในการบริหารวิสาหกิจชุมชน การดำเนินตามแนวทางดังกล่าวเปรียบเสมือนการปลูกฝังค่านิยมการ

บริหารงานไว้ในแนวทางหรือกระบวนการทำงานของวิสาหกิจชุมชน ถึงแม้ว่าการประยุกต์ใช้แนวคิดของทฤษฎีดังกล่าว จะสะท้อนให้เห็นถึงความจำเป็นของวิสาหกิจชุมชนหนึ่ง ๆ ในการยอมปฏิบัติตาม (Organizational Conformity) สิ่งแวดล้อมที่เป็นสถาบัน เพื่อความอยู่รอดของวิสาหกิจชุมชนของตนเอง ซึ่งเปรียบเสมือนปัจจัยภายในขององค์กร แต่กระนั้นผู้ศึกษาควรให้ความสำคัญกับการพิจารณาความสามารถขององค์กรในการตอบสนองความต้องการของปัจจัยภายนอกองค์กรด้วย เช่น ความต้องการของผู้บริโภค ความก้าวหน้าของเทคโนโลยีสารสนเทศ ฯลฯ เพื่อความครอบคลุมในการวิเคราะห์สิ่งแวดล้อมและกำหนดกลยุทธ์ในการดำเนินงานของวิสาหกิจชุมชนได้อย่างเหมาะสมต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- กรมส่งเสริมการเกษตร. (2560). [ออนไลน์]. สรุปรายงานวิสาหกิจชุมชน และเครือข่ายวิสาหกิจชุมชนที่อนุมัติการจดทะเบียน ณ วันที่ 31 ธันวาคม 2560 กองส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน กรมส่งเสริมการเกษตร. เข้าถึงได้จาก : <http://www.sceb.doae.go.th>. (วันที่สืบค้นข้อมูล : 9 มิถุนายน 2561).
- กรุงเทพมหานคร. (2561, 16 กุมภาพันธ์). รัฐหนุนวิสาหกิจชุมชน จัด “งานแฟร์” ดันรายได้. หน้า 5.
- กษมาพร พวงประยงค์ และนพพร จันทรนำชู. (2556, มกราคม - มิถุนายน). แนวทางการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนกลุ่มการแปรรูปและผลิตภัณฑ์ จังหวัดสมุทรสงคราม. วารสารศิลปการศึกษาศาสตร์วิจัย, 5(1), หน้า 108-120.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2542). วาทกรรมการพัฒนา: อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณ์ และความเป็นอื่น. กรุงเทพมหานคร : วิชาษา.
- ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ และ พิทยา ว่องกุล. (2545). วิสาหกิจชุมชน กลไก เศรษฐกิจฐานราก. กรุงเทพมหานคร : เอดิสันเพรส โปรดักส์ จำกัด.
- ดำรงศักดิ์ จันทไทย. (2555, มกราคม - มิถุนายน). การเสริมสร้างทุนทางสังคมในชุมชนของเมืองไทย. วารสารวิจัยสังคม, 35(1): 23-51
- ทิพวรรณ หล่อสุวรรณรัตน์. (2556). ทฤษฎีองค์การ: มุมมองต่างกระบวนทัศน์. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ดี. เค.ปรี้นติ้ง เวิร์ด จำกัด
- ทำเนียบรัฐบาล. (2560, 3 มีนาคม). [ออนไลน์]. รัฐบาลพร้อมส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนที่จะเป็นกำลังสำคัญที่จะนำพาเศรษฐกิจประเทศไทยให้เข้มแข็ง. เข้าถึงได้จาก : www.thaigov.go.th/news/contents/details/1875 (วันที่สืบค้นข้อมูล : 9 มิถุนายน 2561).

- ประกาศคณะกรรมการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน. (2560, 3 กรกฎาคม).
- ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 134 ตอนพิเศษ 175 ง. หน้า 15-16.
- มินระดา โคตรศรีวงศ์ และ สถาพร มงคลศรีสวัสดิ์. (2559, กันยายน - ธันวาคม). การพัฒนาวิสาหกิจชุมชนสู่ความสำเร็จ กรณีศึกษากลุ่มทอผ้าไหมบ้านห้วยลิ้ม ตำบลมะบ้า อำเภอฟุ่่งเขาหลวง จังหวัดร้อยเอ็ด. วารสาร Veridian E-Journal ฉบับภาษาไทย สาขามนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ และศิลปะ, 9(3), หน้า 1632-1645.
- วรวิทย์ โรมรัตพันธ์. (2548). ทูทางสังคม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เดือนตุลา.
- วันชัย มีชาติ. (2557). การบริหารองค์การ. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด สามลดา.
- สมบัติ อารังธัญวงศ์. (2560). นโยบายสาธารณะ. พิมพ์ครั้งที่ 29. กรุงเทพมหานคร : เสมาธรรม.
- สุชาดา วัชรินทร์พร. (2547). การวิเคราะห์ความสำเร็จของโครงการวิสาหกิจชุมชน: กรณีศึกษาหมู่บ้านก้ามะเขียร อำเภอบางนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี. (สารนิพนธ์ปริญญาเศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต (เศรษฐศาสตรธุรกิจ), มหาวิทยาลัยรามคำแหง).
- สุดา ภิรมย์แก้ว. (2553). “การจัดระเบียบสังคม” ใน มนุษย์กับสังคม. อัมพร สุนันธวิช, ศรีรัฐ โกวงศ์, บรรณาธิการ. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- เสรี พงศ์พิศ. (2548). ฐานคิด: จากแผนแม่บทสู่วิสาหกิจชุมชน. กรุงเทพมหานคร : เจริญวิทย์การพิมพ์.
- _____. (2561, 20 มิถุนายน). แก่นวิสาหกิจชุมชน. สยามรัฐ, หน้า. 5.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. สำนักพัฒนาสังคมและคุณภาพชีวิต. กลุ่มทุนทางสังคมและประชาสังคม. (2544, มกราคม - เมษายน). ชุมชนเข้มแข็ง: รากฐานการพัฒนาประเทศที่ยั่งยืน. วารสารเศรษฐกิจและสังคม, 38(1), หน้า 18-26.

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. สำนักพัฒนา
สังคมและคุณภาพชีวิต. กลุ่มทุนทางสังคมและประชาสังคม.
(2549, ตุลาคม - ธันวาคม). แผนที่ทุนทางสังคม: มิติใหม่ในการ
จัดการทุนของชุมชนอย่างเป็นระบบเพื่อสร้างรากฐานอันแข็งแกร่ง
ในการพัฒนาประเทศ. วารสารเศรษฐกิจและสังคม, 43(4),
หน้า 33-41.

_____. (2549, ตุลาคม - ธันวาคม). แนวทางการเสริมสร้างทุนทาง
วัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาประเทศ ในช่วงแผนฯ 10. วารสาร
เศรษฐกิจและสังคม, 43(4), หน้า 42-47.

สำนักงานเลขาธิการคณะกรรมการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน. วิสาหกิจชุมชนน่ารู้.
เข้าถึงได้จาก : http://www.sceb.doe.go.th/index_n2.html.
(วันที่สืบค้นข้อมูล : 6 มิถุนายน 2561)

สำนักงานสถิติแห่งประเทศไทย. (2561). [ออนไลน์]. การสำรวจภาวะการณ
ทำงานของประชากร. เข้าถึงได้จาก :
<http://www2.bot.or.th/statistics/ReportPage.aspx?reportID=92&language=th>. (วันที่สืบค้นข้อมูล : 9 มิถุนายน 2561).

อภิสิทธิ์ พรมชัย และ ศุภลักษณ์ สุวรรณชะภู. (2554, เมษายน - มิถุนายน).
ความสำเร็จของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนแม่บ้านห้วยกาน. วารสาร
การบริหารท้องถิ่น, 4(2), หน้า 16-29.

อรรถัย กักพล. (2552). คู่คิด คู่มือ การมีส่วนร่วมของประชาชนสำหรับ
ผู้บริหารท้องถิ่น. กรุงเทพมหานคร : จริยสุนิทวงศ์การพิมพ์.

อุทัย ปริญาสุทธินันท์. (2560, พฤษภาคม - สิงหาคม). วิสาหกิจชุมชน:
การต่อยอดวิสาหกิจชุมชนและสวัสดิการชุมชนเพื่อการจัดการ
ชุมชนทุ่งตาเสา. วารสารพัฒนาชุมชนและคุณภาพชีวิต, 5(2),
หน้า 356-386.

- เอนก นากะบุตร. (2545). ทูทางสังคมและประชาคมในเมืองไทย.
กรุงเทพมหานคร : บริษัท 21 เซ็นจูรี จำกัด.
- Arnstein, Sherry R. (1969, July). Ladder of citizen participation.
Journal of the American Planning Association, 35(4),
Page 216-224.
- Carroll, Thomas F. (2001). [Electronic version]. Social capital,
local capacity building, and poverty reduction Social
Development Papers no. 3. Manila : Asian Development
Bank.
- Coleman, James S. (1988). Social capital in the creation of
human capital. Journal of Sociology, 94, Page 95-120
- DiMaggio, Paul J. and Powell, Walter W. (1983, April). The iron
cage revisited: Institutional isomorphism and collective
rationality in organizational fields. American Sociological
Review, 48, Page 147-160.
- Easton, David. (1953). The Political system: An inquiry into the
state of political science. New York : Alfred A. Knopf.
- Meyer, John W. and Rowan, Brian. (1977, September).
Institutionalized organizations: Formal structure as myth
and ceremony. American Journal of Sociology, 83(2),
Page 340-363.
- Oliver, Christine. (1991, January). Strategic responses to
institutional process. Academy of Management Review,
16(1), Page 145-179.

Putnam, Robert D. (1995, January). Blowing alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6(1), Page 65-78.

_____. (2000). *Blowing Alone: The collapse and revival of American community*. New York : Simon and Schuster.

Scott, Richard W. (1987, December). The adolescence of Institutional theory. *Administrative Science Quarterly*, 32 (4), Page 493-511.